

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

Nyelvhatárok és kontaktzónák Északkelet-
Magyarországon 1773 és 1910 között

Bagdi Róbert

Témavezető: Dr. Veliky János

DEBRECENI EGYETEM

Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2009.

I. A témaválasztás indoklása, kutatási előzmények. Az értekezés célkitűzései

Magyarországon mindig is a történészek érdeklődésének központjában állt a népesség etnikai összetételének, a népesség térbeli mozgásának, felekezeti megoszlásának és a foglalkoztatási szerkezetnek a dinamikája. Mindezek a kérdések még hangsúlyozottabban kerültek előtérbe a dualizmus korára vonatkozóan, amikor a modernizáció és polgárosodás kérdése a társadalom és a gazdaság mindennapjait is átszötte, máig befolyásolva a szerkezetüket. Mindemellert a statisztika fejlődésének köszönhetően először ebben a periódusban nyílik lehetőség olyan vizsgálatok lefolytatására, amelyek megfelelnek a mai tudományos igénynek és a rendelkezésre álló módszertani eszköztárnak.

A társadalom XIX. századi átalakulása az ország sorsát számottevő mértékben befolyásolta, amelynek részét képezte az asszimiláció is. Mindezeket a témákat országos léptékben többen vizsgálták már különféle nézőpontból (az utóbbi évtizedekben Hanák Péter, Glatz Ferenc, Katus László, stb.) ezek a vizsgálatok azonban országos vagy makroszintűek, regionális (mezoszintű) munkák ritkán születtek. Ennek oka lehet, hogy a közigazgatási határok alig esnek egybe a természetföldrajzi egységek határaival, ill. a gazdasági folyamatok hatókörével, amelyek megnehezítik a következtetések levonását, érvényességük kiterjesztését.

Elsődleges célkitűzésünk ezért az volt, hogy mindezen társadalmi kérdéseket mi egy nagyobb területi egységen (Északkelet-Magyarország három vármegyéjén: Zemplén, Ung és Bereg) vizsgál-

juk meg, keresve az országos tendenciákkal megegyező, vagy éppen eltérő regionális jelenségeket. Új, eddig még ilyen formában fel nem használt helyi források alapján, sokkal pontosabb képet tudunk felvázolni.

Az adatok alapján célul tűztük ki azoknak a kontaktzónáknak a meghatározását, ahol forrásaink ellentmondanak egymásnak, így az ott élő népesség anyanyelvi elkülönítése problematikusnak tűnik. Célul tűztük ki e térségek kialakulását eredményező okok megállapítását, továbbá a források pontosságának, megbízhatóságának vizsgálatát, illetve a domborzat, a közlekedési viszonyok és az egyéb társadalmi-gazdasági tényezők szerepének meghatározását.

Külön célkitűzésként vizsgáltuk meg, hogy a városiasodás milyen hatással volt az egyes etnikumokra, ill. az urbanizáció magyarosító hatását közvetlen környezetükre.

Célul tűztük ki az asszimiláció nagyságrendileg pontos megbecsülését, amelyhez viszont a részletes népmozgalmi adatok, továbbá a vándorlások és az egyes korosztályok nyelvtudásának ismerete szükséges. Ezeket az 1900. és az 1910. évi népszámlálás alapján mutattuk be, mind vármegyei, mind települési szinten.

Célul tűztük ki továbbá, hogy vizsgálatunkat az országos mellett helyi szintű forrásokkal egészítsük ki, regionális érvényű eredményeink lokális érvényességét vizsgálandó. Az 1869. évi népszámlálás és az 1896. és 1906. évi anyakönyvek (az egyénre vonatkozó) bejegyzései alapján egy vármegyeszékhely, *Sátoraljaújhely* társadalmát vizsgáltuk meg (kizárólag levéltári források alapján), különös tekintettel a

mobilitásra. Az 1869. december 31-én végrehajtott népszámlálás eredményei közül az életkor, a foglalkozás és a születési helyek felhasználásával elemeztük Sátoraljaújhely társadalmát, amelynek lakossága akkor kevéssel 10000 fő alatt volt. Az 1896. és 1906. évi anyakönyvek (születési és halálozási) felhasználásával egy általános vándorlási képet, majd a házassági anyakönyvek alapján még részletesebb térbeli mobilitási folyamatokat határoztunk meg.

II. Források, alkalmazott módszerek

Vizsgálatunk kezdőpontja 1773, a bécsi udvar ekkor készítette el a röviden csak *Lexicon locorum*-nak nevezett dokumentumot, amely Magyarország történetében először nevezte meg egy adott településen, a népesség többsége által használt nyelvet. Kutatásunk záró időpontját a dualizmus kori Magyarország utolsó (1910. évi) népszámlálása jelentette.

Adatbázisunk elsődleges alapját így a *Lexicon locorum*, Fényes Elek *Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben* c. hatkötetes munkája, ill. az 1880. és 1910. évi népszámlálás jelentette. Részlegesen felhasználtuk továbbá Vályi András és Ludovicus Nagy munkáját, az 1715. évi adóösszeírást (*Conscriptiones*), a Mária Terézia által elrendelt úrbéri összeírás zempléni eredményeit és az 1869. és az 1900. évi népszámlálás adatait nemcsak vármegyei és járási, de települési szintre is lebontva.

A dolgozatban a széles forrásbázis miatt a *komparatív és kvantitatív* módszerek egyaránt helyet kaptak. Mivel Fényes Elek az anyanyelvre vonatkozó adatait csak járásszinten összegezte, ezért a felezeti adatok alapján mi magunk számítottuk ki, egyes esetekben becsültük meg, hogy az egyes településeken, hány százalékot tett ki az egyes etnikumok - valójában anyanyelvűek - aránya.

Fényes adatait a dualizmus kori népszámlálások közül az 1880. évi és az 1910. évi eredményekkel vetettük össze.

Más tudományterületről ugyancsak vettünk át módszereket. A földrajztudomány alapján vizsgáltuk a természetföldrajzi adottságok, a tengerszint feletti magasság és a hozzájuk igazodó közlekedési hálózat összefüggését az egyes etnikumok elterjedésével.

Ugyancsak a geográfiában alkalmazott módszerekkel határoztuk meg a vándorlások irányát, mennyiségét és a vándorlási egyenlegeket.

A demográfia segítségével vizsgáltuk a teljes népmozgalmat (születések, halálozások, ill. az ezekből következő természetes szaporodás).

A szociológiával függ össze a vegyesházasságok vizsgálata anyanyelv és felekezet szerint, továbbá a nyelvtudás korfüggősége, a magyarul beszélők és a magyarok arányának különbsége, amelyek mind a népesség identitását, asszimilációra való hajlandóságát is mutathatják.

Munkánknak kifejezetten célja volt, hogy saját szerkesztésű tematikus térképekkel nyomatékosítsuk, szemléltessük eredményeinket. Ezek a térképek a feldolgozó munka során alakultak ki, a kutató sze-

mélyes döntése alapján, úgy, hogy a legtöbbet tudják bemutatni, ezért különböző módszerekkel készültek az alapforrások felhasználásával és egyéni interpretálásával. A dolgozatban összesen 26 önálló térkép, míg a mellékletekben további 17 oldalnyi saját szerkesztésű térkép kapott helyet.

III. A doktori értekezés új tudományos eredményei

A dolgozat új eredménye, hogy döntően regionális méretben, négy forrás alapján mutatja be az etnikumok elterjedését, ill. ez alapján a nyelvhatárok elmozdulását 1773 és 1910 között. (A mintaterület 1910-ben mintegy 900 településsel rendelkezett.) Erről az országos szintű összefoglaló munkák, (pl. *Magyarország története 1890-1918*) csak annyit jegyeznek meg, hogy a nyelvhatárok nemigen mozogtak. Ennek ellenére az általunk vizsgált három vármegyében hat olyan térséget sikerült kimutatni, ahol igenis történt elmozdulás.

Északkelet-Magyarországon a két vármegyeszékhely: Sátoraljaújhely, Ungvár, ill. hozzájuk kapcsolódva Munkács; továbbá az Ungvártól délre elterülő falvak; a Szobránci járás egésze; az Ung vármegyében élt református szlovákok falvai; az észak-zempléni ruszin-szlovák nyelvhatár és a Sátoraljaújhelytől északra elhelyezkedő települések jelentették azokat a kontaktzónákat, ahol többnyelvű népesség élt és a népesség anyanyelvi elkülönítése problematikus.

Igazoltuk, hogy a három város az országos tendenciákhoz hasonlóan a magyarosodás színterei voltak a dualizmus éveiben. Lélekszá-

mokat megduplázták (Munkács pl. 1869-ben 8602, míg 1910-ben már 16518 fős népességgel rendelkezett), de a természetes szaporodáson kívül jelentős számban gyarapodtak bevándorlókkal, közöttük számos idegen ajkúval. A magyarosodásban izraeliták, görög katolikus ruszinok és kisebb részben németek vettek részt.

Az Ungvártól délre fekvő, ill. a Sátoraljaújhelytől északra található falvak esetében 1880 és 1910 között ugyancsak jelentős mértékű magyarosodás következett be. A mindennapokban minden bizonnyal kétnyelvű lakosság anyanyelveként egyre inkább a magyart nevezte meg. Bizonyítottuk, hogy az 1900. és az 1910. évi népszámlálások esetében az asszimiláció fokozatait a hivatalos statisztika „magyarul tud” oszlopának adatai alapján nyomon lehet követni.

A Szobránci járás a három településterület, a magyar, a ruszin és a szlovák ütközőpontja volt. Ennek megfelelően népességének anyanyelvi besorolásában a legnagyobb eltérés itt mutatkozott. Fényes Elek számára a Szobránci járásban élő görög katolikusok mindannyian ruszinok voltak, ezt a többi forrásunk erősen megkérdőjelezi. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy Fényes számára elképzelhetetlen volt a szlovák anyanyelvű görög katolikus népesség, de bizonyítottuk, hogy nem így van.

Kevésbé ismert tény, hogy Magyarországon a dualizmus kori népszámlálások kimutattak 10-12 ezer szlovák anyanyelvű reformátust. Ez a népesség meglehetősen behatárolható területen élt, Ungvármegyében a szlovák nyelvterület déli peremén. Forrásaink közül a

Lexicon és a népszámlálások ezt a tényt megerősítik, Fényes Eleknél viszont nem, mert többségében magyarnak vélte e falvak lakosságát.

A református szlovákok léte tehát nem lehet kérdéses, az azonban már igen, hogy mikor váltak azzá. Erről a kérdéstről Balogh Pál 1902-ben úgy vélekedett, hogy a XIX. század elején magyarok szlovákosodtak el. Ennek ellentmond, hogy egyes okiratok, amelyek a XVII. elején keletkeztek, tudtak a helvét vallású szlovákokról, ill. már akkor is probléma volt, hogy nem volt elég szlovák nyelvű prédikátor. A XX. század elején protestáns lapokban, több cikkben is foglalkoztak velük, pl. Péter Mihály gálszécsi lelkipásztor, aki szerint még a reformáció korában, a „Cuius regio, eius religio” elv következményeként a földesuruk (Perényiek) hatására váltak protestánsokká. Kevésbé ismert tény továbbá, hogy 1752-ben szlovák nyelvű református énekeskönyv jelent meg, amit, miután elfogyott, még kétszer kellett kiadni: 1824-ben és 1864-ben. Ezen kívül még néhány vallásos könyvecske is megjelent szlovákul, az első 1758-ban, Debrecenben. Szlovák nyelvű Bibliát viszont sohasem forgathattak, mert nem volt ilyen fordítás, helyette cseh nyelvű fordítást olvastak, amit a Brit Biblia Társulat jóvoltából kaptak meg.

Észak-Zemplénben a ruszin-szlovák nyelvhatár meglehetősen stabilnak bizonyult, csupán a nyelvhatár mentén fekvő néhány falu váltogatta (anya)nyelvi hovatartozását. A dolgozatban rámutattuk, hogy ennek hátterében a falvak földrajzi adottságai állhattak, mert minden esetben szűkebb térségük leghátrányosabb adottságaival rendelkeztek.

Országos szinten a dualizmus korára elfogadott tény (pl. Katus László), hogy a magyarok nagyobb arányú létszámgyarapodását a magasabb természetes szaporodás, a kivándorlásban való kisebb arányú részvétel és asszimiláció együttesen adta össze. A népmozgalmi adatok vizsgálata viszont rávilágított arra, hogy a három vármegyében a magyarok természetes szaporodása nem haladta meg más népcsoportokét 1900 és 1910 között. A három vármegye népességét érintő vándorlások áttekintésével kimutattuk, hogy a kivándorlás játszotta a legnagyobb szerepet a századfordulón (ami a legjelentősebben a szlovákokat érintette). A magyarok aránya tehát ezért is növekedett. Végül kísérletet tettünk az asszimiláció lehetséges mértékének meghatározására. Az erre vonatkozó számításaink csak azért nem lehetnek maradéktalanul pontosak, mert a dualizmus kori népszámlálások nem közöltek egy számunkra hiányzó adatot: az egyes vármegyékből elvándorlók megoszlását anyanyelv szerint. (Ilyen számítássorozatot a vizsgált vármegyék esetében még senki sem közölt korábban.) Az országosan elfogadott tétel asszimilációs nyeresége igaz a három vármegyére.

Az asszimilációt a statisztikákban csak az anyanyelvi és a még beszélt más nyelvek ismeretével lehet nyomon követni. A nyelvhasználat korcsoportonkénti vizsgálata kimutatta, hogy a németek, ruszinok és szlovákok esetében a 20 évesnél fiatalabb korosztályok ismerték leginkább a magyar nyelvet, az idősebb korosztályok pedig egyre kisebb arányban. (A magyarok viszont ellenkező tendenciát mutattak: a 10. életév után kezd jellemzővé válni egy másik nyelv ismerete,

majd az a fiatal aktív korúak körében még tovább növekedett.) Az aszimilációt akár a vegyesházasságokkal is vizsgálhatnánk, de arányuk mindhárom vármegyében csupán 3-6% az adott évben megkötött összes házasságból, így hatásuk vármegyei szinten nem lehetett jelentős.

Sátoraljaújhely társadalmának vizsgálatát az 1869-es népszámlálás ill. az 1896. évi és az 1906. évi anyakönyvek (születési, halálozási és házassági) alapján végeztük el. Eredményeink alapján kijelenthető, hogy a vármegyeszékhely társadalma nyitott közösség volt, mivel a népesség közel fele a születési helyeik alapján bevándorló volt. Az értelmiségi munkaköröket pl. kizárólag bevándorlók töltötték be. További nagyarányú bevándorlás jelentkezett a kocsisok, dajkák, napszámosok körében, ők többnyire a vármegyeszékhelytől északra fekvő falvakból érkeztek.

A három forrásunk összecseng abban, hogy Sátoraljaújhely esetében a születési helyek alapján kijelölhető vonzáskörzet nem egyezett meg a vármegye földrajzi alakjával, leginkább annak közepére korlátozódott.

A legmélyebb vizsgálatokat a házassági anyakönyvek tették lehetővé, mert az anyakönyvek közül ezek közlik az egyénekről a legrészletesebb adatokat, bejegyezve a házasulandók nevét, lakhelyét, születési helyét, foglalkozását, születési idejét és vallását, továbbá a szülők nevét, lakhelyét és foglalkozását.

A századfordulón a házasságokban a felekezeti hovatartozását tekintve két vallási csoport házasodott csak saját vallásán belül: az izraeliták és a baptisták. A leginkább vándorló csoportnak az izraelita és

a református férjek bizonyultak. A római katolikusok között pedig épp ellenkezőleg, a feleségek között akadt több bevándorló (1896).

A görög katolikusokról, a házasságkötési gyakorlatuk alapján kijelenthető, hogy az izraeliták után a „legzártabb” közösség voltak: ameddig a körülmények megengedték, csak görög ill. római katolikus-sal házasodtak. A férjek minden esetben tudták magukat tartani ehhez a valószínűleg kimondatlan normához. A görög katolikus menyasszonyok esetében azonban mindkét vizsgált évben találtunk néhány kivételt. A református férjjel házasságot kötő görög katolikus menyasszonyok azonban minden esetben valamilyen súlyos egyéni helyzetben kötötték meg ezeket a házasságokat, pl. árvaság, félárvaság, a társadalom által kimondatlanul is elvárt házasságkötési időből való kicsúszás. Ilyen esetben a férj akár még fiatalabb is lehetett.

IV. Az értekezés témakörében megjelent publikációk listája:

Önálló tanulmányok:

- 1. Bagdi Róbert:** Református és görög katolikus szlovákok az Ung megyei Szobránci járásban 1773 és 1910 között. In: Állam és nemzet a XIX-XX. században (Szerk.: Bodnár Erzsébet - Demeter Gábor) Debrecen, 2006. 228-237. pp.
- 2. Bagdi Róbert:** Együttélés a statisztika alapján: Az Ausztria és Magyarország közötti népmozgás az 1880-1910-es évek alapján. In: A határok és a határon átnyúló (CBC) kapcsolatok szerepe a kibővült Európai Unió keleti perifériáján (Szerk.: Prof. Dr. Süli Zakar István) Debrecen, 2007. 215-226. pp.

3. **Bagdi Róbert:** Sátoraljaújhely vonzáskörzetének meghatározása az 1896. évi anyakönyvek alapján. In: Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században (Szerk.: Bodnár Erzsébet - Demeter Gábor) Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008. 147-158. pp.
4. **Bagdi Róbert:** Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása az 1899-1913 közötti évek alapján. In: Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve XVII., Szolnok, 2008., 297-314. pp.
5. **Bagdi Róbert:** Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása az 1899-1913 közötti évek alapján. In: Történeti Tanulmányok XVI. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. [Acta Univ. ... LX.] Szerk.: Velkey Ferenc. Debrecen, 2008. (2009.) 253-283. pp.

Kötet társszerzőként:

1. Demeter Gábor - **Bagdi Róbert:** Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715-1992). *Studia historico-demographica Debrecina I.* Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2009. 308. p.

Tanulmányok társszerzőként:

1. **Bagdi Róbert** - Demeter Gábor: Nyelvhatárváltozás, asszimilációs helyzetek és a statisztika megbízhatósága Zemplén megye példáján. In: Tisicum XIV. – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, 2005. 359-383. pp.
2. Demeter Gábor - **Bagdi Róbert:** A nyelvhatárváltozás természeti és gazdasági háttere Bihar megye példáján (1770-1992). In: „Tájak – Régiók – Települések...” Tisztelgés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt, Debrecen. 2005. 279-286. pp.
3. **Bagdi Róbert** - Demeter Gábor: A földrajzi adottságok szerepe a közösségek közötti kapcsolattartásban és a peremvidékek asszimilációjában Sáros megye példáján. In: Tisicum XV. – A Jász-

- Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, 2006. 207-223. pp.
4. Gábor Demeter - **Róbert Bagdi**: The effects of migration and settking policy on the ethnical and demographic structure of Szatmár/Satu Mare County (1715-1992) In: Regional Development in the Romanian-Hungarian Cross-Border Space – From National to European perspective, Debrecen, 2006. 277-286. pp.
  5. Demeter Gábor - **Bagdi Róbert**: Migráció és asszimiláció a Partiumban 1715 - 1910. In: Tanár Úrnak tisztelettel! 56 tanulmány Dr. Korompai Gábor 70. születésnapjára. Debrecen, 2007. 299 –306. pp.

Konferencia előadások:

1. Református és görög katolikus szlovákok az Ung megyei Szobránci járásban 1773 és 1910 között. *Állam és nemzet a XIX-XX. században*, Debrecen, 2006. április 1.
2. A migráció és a telepítéspolitika hatása Szatmár/Satu Mare megye etnikai viszonyainak alakulására. *Regional development in the Romanian-Hungarian Cross-Border Space*, Debrecen, 2006. június 9.
3. Szilágy vármegye vizsgálata etnikai és migrációs szempontból (1715-1910). *Magyar Tudomány ünnepe: A határok által szétszabdalt régiók újraegyesítése Kelet-Közép-Európában*, Debrecen, 2006. november 20.
3. Sátoraljaújhely vonzáskörzetének megállapítása az 1896. évi anyakönyvek alapján. *Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században*, Debrecen, 2007. november 15.
5. Cooperation among regions with different geographical conditions: the role of the marketline in the development of the society and trade in NE-Hungary in the XVIII century. *9th International Conference on Urban History, Lyon, 27th - 30th August 2008.*